

Володимир Калініченко (Харків)

ОРЕНДА ЗЕМЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В РОКИ НЕПУ

Важливою формою удосконалення виробничих відносин в умовах непу була земельна оренда. За класичним визначенням, оренда – це найм або здавання землі, оформлене договором, згідно з яким володілець (орендодавець) надає другій стороні (орендарю) для здійснення виробничої діяльності у тимчасове користування ділянку землі за винагороду.

У літературі 20-х років ХХ ст., коли питання земельної оренди були в полі зору партійно-державного керівництва, економістів-аграрників, спеціалістів сільського господарства, з'явилися роботи А.Азізяна, І.Великевича, С.Соснового, М.Гуревича, О.Тихомирова, С.Шпака та інших, де автори стисло виклали основні питання орендної політики радянської влади, розповіли про динаміку найму і здавання землі, терміни та умови цієї операції, ціни на орендовані угіддя, соціальний склад орендодавців та орендарів тощо¹. Ці роботи започаткували дослідження теми. Разом з тим, у літературі 20-х років ХХ ст. нема однозначної відповіді про розмір орендного фонду, обійдені мовчанкою численні факти негативного впливу воєннокомуністичних настроїв партійно-державних функціонерів на селі, що призвело до поширення прихованих від владних структур хижачьких форм земельної оренди, пригніченого стану і нерозвинутості орендних відносин. На догоду панівній комуністичній ідеології дослідники значно перебільшили класові протиріччя на селі, зокрема і в орендних відносинах.

У наступні десятиріччя (30-і – початок 90-х років ХХ ст.) тема, по суті, не досліджувалася, а дослідники-аграрники не виходили за межі традиційних оцінок радянською історіографією суспільно-економічних відносин на селі в роки непу. Зокрема, Б.Мигаль негативно оцінює земельну оренду заможними селянськими господарствами, для нього вони куркульські, експлуататорські, і ніякого позитиву в них він не вбачає².

Після 1991 р. з компартійною оцінкою непу у вітчизняній літературі було покінчено. Зокрема, принципово нову оцінку закономірностей розвитку УСРР у 20-х роках, в тому числі соціально-економічної політики більшовиків на селі, подав С.Кульчицький³. Цілком слушно він зауважує, що державна партія прагнула до ліквідації приватної власності на засоби виробництва, а тому не могла не перебувати у конфронтації з селянством, існування якого базувалося на цій формі власності⁴. Отже, аграрна, зокрема і орендна, політика більшовиків у роки непу була непослідовною, постійно балансувала між комуністичною доктриною і реальними потребами країни у розвитку сільського господарства. Врешті-решт перемогла доктрина, а індивідуальне селянське господарство було приречене.

У новітній літературі сюжет про селянську оренду є у роботі О.Ганжі⁵. Дослідниця зазначає, що з переходом до непу більшовицький режим був змушений легалізувати оренду землі, оскільки вона неминуха в умовах ринкового господарства. Оренда сприяла підвищенню заможності села⁶. А далі О.Ганжа

значаче, що відносини оренди та найму погіршували економічне становище частини маломісних господарств⁷. З цією частиною фрази погодитися не можна. Навпаки, оренда сприяла швидшому подоланню розрухи у сільському господарстві, виведенню його з кризи, де воно перебувало на початку 20-х років, а отже – і піднесенню всіх селянських господарств. Інша справа – воєннокомуністичні погляди партійно-державних функціонерів, комнезамів, що заважали розвитку орендних відносин, заганяли ці відносини в тінь і фактично сприяли нелегальному поширенню хижацьких форм оренди–найму. Ось вони то й шкодили піднесенню маломісних господарств. До речі, нижче О.Ганжа про це і пише⁸.

Про «розземлювання значних прошарків селянства» внаслідок невідповідності між землезабезпеченістю та необхідними засобами господарювання в роки непу пише А.Морозов⁹. Отже, автор вказує тільки на негативне значення оренди. На нашу думку, автор перебільшує роль оренди в розземлюванні селянства. А про позитивну сторону земельної оренди у відбудові сільського господарства А.Морозов не згадує. Мовчать про оренду землі В.Лазуренко, О.Завальнюк, І.Рибак¹⁰. Таким чином, по суті, комплексний аналіз оренди землі в українському селі в роки непу випав з поля зору дослідників. Цю прогалину намагається усунути автор цієї статті.

Перехід у користування селян в ході аграрних перетворень після 1917 р. майже всього земельного фонду УСРР (95,8 % сільськогосподарських угідь)¹¹ значною мірою згладив земельний голод на селі. Однак, селяни, які отримали в ході аграрних перетворень землю, не були достатньою мірою забезпечені робочою худобою та реманентом, щоб по-господарському освоїти всю землю. В той же час, заможні селянські господарства, обмежені так званими трудовими нормами землекористування, не могли повністю використати свої засоби виробництва. Таким чином, зберігалися умови для орендних відносин. А оскільки радянське аграрне законодавство 1917–1920 рр. забороняло земельну оренду, то оренда набула нелегальних, прихованих форм. Про це свідчать документи земельних відділів, комнезамів, заяви та скарги селян в партійно-радянські органи. Так, із заяв селян села Нове Запоріжжя Оріхівського району Запорізької округи М.Козлова, П.Богаченка, С.Мордика та інших видно, що вони орендували землю у своїх односельців у 1917–1921 рр.¹². Але, у зв'язку з приховуванням орендних відносин, встановити площу орендного фонду на початок 20-х років важко. У джерелах наводяться опосередковані дані. Щоб відповісти на поставлене питання, необхідно спочатку довідатися про дореволюційну орендну площу. В джерелах та літературі зустрічаються різні цифри орендованої в 1917 р. селянами землі. При цьому цифрові показники коливаються від 4000,0 тис. дес. до 6193,8 тис. дес.¹³. Остання цифра найбільш достовірна, оскільки вона є результатом спеціальної розробки даних сільськогосподарського перепису 1917 р., проведеної ЦСУ УСРР у 1925 р. Ми перевірили ці розрахунки даними пізнішої публікації¹⁴. Дані співпадають.

Весною 1922 р. ЦСУ УСРР розповсюдило анкету серед селян з метою з'ясувати зміни у землекористуванні за 1917–1922 рр. Селяни вказали, що за ці роки оренда землі зменшилася більш, ніж на 90 %¹⁵. Звісно, це дуже приблизні дані, але вони свідчать, що орендний фонд у 1921 р. складав не більше 10 % дореволюційного, що становило приблизно 600 тис. дес. землі.

Аграрна політика радянської влади при переході до непу визначалася двома факторами: необхідно було створити сприятливі умови для виходу із кризи сільського господарства, що в умовах домінування індивідуальних селянських господарств означало вироблення і проведення у життя заходів по піднесенню цих господарств; одночасно більшовики прагнули проводити у життя так звану класову політику на селі, що означало збереження ворожого ставлення до заможного селянства (куркульства за їхньою термінологією), що неминуче гальмувало піднесення селянських господарств. У той же час, об'єктивні умови, що склалися на селі, вимагали легалізації земельної оренди, передусім неможливим селянам, які, таким чином, отримували певні кошти від здавання землі для відбудови господарств.

Більшовикам довелося поступитися комуністичними принципами. Вперше про дозвіл земельної оренди вони заявили в резолюції IX Всеросійського з'їзду рад 26 грудня 1921 р. «Про відбудову і розвиток сільського господарства»¹⁶. XI з'їзд РКП(б) весною 1922 р. у резолюції «Про роботу на селі» рекомендував всім партійним і радянським працівникам не обмежувати земельну оренду формальностями і провести в життя рішення з'їзду рад¹⁷. Згідно з цією рекомендацією 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет «Про надання неможливим селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею»¹⁸. Провідні положення цього декрету були включені в «Основний закон про трудове землекористування», прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р. і в Земельний кодекс УСРР, затверджений ВУЦВК 29 листопада того ж року¹⁹. Разом з тим, більшовики дозволяли оренду землі тільки для так званих трудових господарств (евфемізм чітко не виписаний у радянському законодавстві, а, отже, дозволив місцевій владі, формально не порушуючи закону, утискувати орендарів землі). Оренда дозволялася лише господарствам, тимчасово ослабленим внаслідок стихійного лиха, відсутності робочих рук, реманенту і худоби. Здавати землю в оренду дозволялося на термін не більше однієї сівозміни (три роки). Лише в окремих, обумовлених законом випадках термін оренди дозволялося продовжити до 6 років. Ніхто не міг взяти в оренду землі більше, ніж був у змозі обробити силами своєї родини. Суборенда категорично заборонялася. Орендна угода набувала чинності лише після її реєстрації в місцевому органі радянської влади. Здавати землю в оренду дозволялося тільки землеробським господарствам, а всі податки з орендованої площі повинен був виплачувати орендар. Отже, не зважаючи на заклик «не обмежувати земельну оренду формальностями», партійно-радянське керівництво УСРР нагромадило таких формальностей якомога більше.

Складається враження, що вони значно більше турбувалися про «класові принципи», ніж про швидку відбудову селянських господарств. Так, закон зобов'язував орендаря по-господарському використовувати землю, а дозволялася тільки короткотермінова оренда, що вела до хижацького виснаження орендованої ділянки, оскільки земля не угноювалася, ніяких сівозмін орендарі не дотримувалися. Більшовикам довелося дозволити довгострокову оренду землі. Квітневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) висловився за допущення селянської оренди до 12 років, а оренди державного земельного майна і на триваліший термін²⁰. III Всесоюзний з'їзд рад у постанові «Про заходи піднесення селянських господарств» від 20 травня 1925 р. дозволив оренду землі на 12 років²¹. ВУЦВК і РНК УСРР у постановах від 10 травня 1925 р. і 27 квітня 1927 р. теж подовжили термін оренди до 12 років²². Втім, вже наступного 1928 р. почалися зміни в орендній політиці. 30 травня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли доповнення до Земельного кодексу УСРР, згідно з яким заборонялася оренда землі так званими «куркульськими господарствами»²³. Добре відомо, що цей зловісний ярлик партійно-державні можновладці чіпляли на будь-яке біль-менш заможне селянське господарство. А 18 липня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР знову обмежили термін здавання землі в оренду однією сівозміною²⁴. Звісно, що за такої законодавчої чехарди говорити про ефективність орендної політики в 20-х роках не випадає, в цілому її потрібно оцінити негативно.

Основним джерелом для вивчення земельної оренди в 20-х роках в УСРР є матеріали весняних обстежень сільського господарства (вибіркові подвірні опитування), котрі в 1923–1929 рр. фіксували здавання і найм землі селянами. Площа орендованої селянами землі по цим обстеженням вказана у таблиці 1²⁵.

Таблиця 1.

Рік	Площа (тис. дес.)	Рік	Площа (тис. дес.)
1923	592	1927	1272,7
1924	932	1928	1004,5
1925	1083,4	1929	709,3
1926	1112,6		

Як видно з наведених даних, оренда землі селянами в 1923–1927 рр. з кожним роком збільшувалася. Можливість здавати і наймати землю, не ризикуючи втратити на неї право, привела до постійного розширення кола орендодавців і орендарів. Джерело дає об'єктивну картину зростання орендних площ в 1923–1927 рр. і помітне скорочення цих площ з 1928 р. напередодні примусової колективізації, коли різко ускладнилися для селян умови земельної оренди.

Разом з тим, потрібно зазначити, що дані про орендні площі в цьому джерелі применшені, оскільки реєстрація орендних угод була налагоджена незадовільно. «Ні для одного земельного працівника не секрет, – писав сучасник, – що під час

обстеження орендних відносин на селі спостерігається значний їх недооблік. Не кажучи вже про те, що реєстрація орендних відносин не налагоджена так, як слід, саме населення намагається приховати орендні відносини від стороннього ока, особливо від влади. Не раз доводилося чути, що двори орендарів ставлять умову для орендодавця не реєструвати оренду, щоб уникнути розголосу і неприємності бути зарахованим до категорії куркуля»²⁶. По даним РСІ СРСР в цілому на селі не реєструвалося до 70 % орендних угод²⁷. Думається, що це значно перебільшені дані, але вони вказують на масштабність явища і недоброчинне ставлення місцевих партійно-радянських можновладців до орендарів землі. Тому селяни були змушені широко практикувати приховані форми оренди. Ось типовий приклад. Безреманентний двір наймав робітника з кінсьми і реманент для виконання всіх кінських робіт у господарстві, включаючи і перевезення врожаю на двір, і сплачував за це половину врожаю. При цьому давав своє насіння і брав на себе обов'язок виконувати ті польові роботи, що не вимагали використання робочої худоби. По панівним на селі уявленням – це не оренда, а найм робітника з реманентом. Тому в сільраді таких випадків не реєстрували. Але фактично це один з видів кабальної оренди землі, оскільки наймач виплачував власнику коней і реманенту таку частку врожаю, що решта ледве покривала оплату праці і видатків орендодавця на власному земельному наділі²⁸. Відносини, що дуже нагадували приховану форму оренди, спостерігалися на селі під виглядом супряги, коли спрягалися два двори з різною забезпеченістю реманентом і робочою худобою, а слабша сторона брала на себе обов'язок відповідної компенсації частиною врожаю. В таких випадках частина посівних площ була фактично заорендованою. Цілком зрозуміло, що подібні факти оренди не реєструвалися. Тому дані весняних вибіркового обстежень необхідно скоректувати даними інших масових джерел.

Це завдання намагалися виконати дослідники в 20-х роках. Так, С.Сосновий порівнював дані вибіркового весняного опитувань, відомості економічного відділу Наркомзему УСРР та бюджетні обстеження, зробив поправку на приховування оренди та її недооблік через запущеність орендних відносин і вивів такий цифровий ряд: у 1924 р. селяни орендували 1074 тис. дес, у 1925 р. – 1273 тис. дес. і в 1926 р. – 1550 тис. дес.²⁹. Але слабим місцем в підрахунках С.Соснового було те, що він обмежені дані бюджетних обстежень, що охоплювали всього 2–2,5 тис. селянських господарств, поширив на всю кількомільйонну сукупність селянських дворів України. Такий метод інтерполяції привів до великого відхилення від дійсного становища справи.

Інший дослідник в 20-х роках, М.Гуревич, порівнюючи дані весняних вибіркового обстежень і динамічного обстеження селянських господарств 1925 р., зробив висновок, що весняні обстеження дають занижені дані на 100 % по Поліссю, на 20 % по Лісостепу і на 25 % по Степу. По його підрахункам, в 1926 р. українські селяни орендували 1866 тис. дес. землі³⁰. Динамічні обстеження селянських господарств ЦСУ УСРР проводило в одних і тих самих місцевостях

(динамічних гніздах), де господарства переписувалися не вибірково, а повністю. Зрозуміло, що це більш репрезентативне джерело, ніж вибіркоче весняне опитування. Але М.Гуревич застосував не зовсім доброякісний метод підрахунків. Він підрахував відсоток перевищення орендарів над орендодавцями по даним динамічного обстеження 1925 р. Вважаючи, що цей коефіцієнт перевищення є постійним, що зовсім не так, М.Гуревич застосував його для 1926 р., що й привело до створення даних оренди. Тому підрахунок М.Гуревича серйозно критикували в літературі 20-х років³¹.

Відчуваючи ненадійність розрахунків М.Гуревича, М.Моравинський, Г.Шумило, О.Тихомиров та інші дослідники оренди в 20-х роках віддали перевагу даним весняних вибіркових опитувань³².

Але підрахувати площу орендованої селянами землі можливо, якщо користуватися динамічними гніздовими переписами 1927 і 1929 рр. і уникнути помилки, допущеної М.Гуревичем. Згідно з цими джерелами в 1927 р. селяни орендували 2953,3 тис. дес. землі, а в 1929 р. – 1087,7 тис. дес.³³.

Таким чином, в 1927 р., коли динаміка оренди землі в українському селі досягла свого максимуму, вона складала всього 47,7 % орендного фонду 1917 р. Скорочення фонду оренди більше, ніж на половину, пояснюється тим, що до революції основний орендний фонд складала переважно поміщицькі землі, які здебільше орендували незаможні селяни. Після 1917 р. ці угіддя перейшли в користування колишніх орендарів, а тому орендований фонд різко скоротився. В цілому орендовані селянами в УСРР землі в 1927 р. становили приблизно 10 % сільськогосподарських угідь, якими вони користувалися (для порівняння: в 1917 р. майже 30 %)³⁴.

Орендний фонд у 20-х роках складався з двох частин: оренди селянами землі в радгоспах, інших організаціях та установах (у джерелах 20-х років ці площі називалися державним земельним майном, що поділялося на землі державного і місцевого значення) і внутрішньої селянської оренди.

У літературі та джерелах називаються різні цифри орендованого селянами державного земельного майна. Так, у звіті уряду ІХ Всеукраїнському з'їзду рад за 1923/24 господарський рік вказано, що в оренду було здано 1270,7 тис. дес. земель державного значення і 975,5 тис. дес. земель місцевого значення³⁵. Яка кількість цих земель була орендована селянами – не сказано. Без сумніву, в 1270,7 тис. дес. земель державного значення включили і 855,2 тис. дес. колонізаційного фонду, виділеного для селян-переселенців на Півдні України (в Степу). Більш вірогідні дані бюджетно-фінансової секції Укрдержплану за 1924 р. Згідно з цими даними селяни орендували: 33,6 тис. дес. земель Цукротресту, 0,9 тис. дес. Укрдержспирту, 56,5 тис. дес. Уккрадгосптресту, 68,1 тис. дес. Держлугфонду. Разом це складало 159,1 тис. дес.³⁶. Крім того, до земель державного значення необхідно віднести 855,2 тис. дес. колонізаційного фонду, який, до освоєння переселенцями, здавався в оренду навколишнім селянам. У цьому ж джерелі Укрдержплану названа і площа земель місцевого значення – 1268,4 тис. дес.

Більша частина з них здавалася в оренду. Але скільки орендували селяни? Відповідь знаходимо в іншому джерелі, де сказано: 23 % здавалося державним установам, 17 % – підприємствам, 14 % – кооперації, 46 % – селянству. Отже, із суми 1268,4 тис. дес. селянська оренда земель місцевого значення склала 583,5 тис. дес.³⁷.

Таким чином, можна зробити висновок, що в 1924 р. селянство орендувало у держави 855,2 тис. дес. колонізаційного фонду, 159,1 тис. дес. Цукротресту, Укрдержспирту, Уккрадгосптресту, Держлугфонду, 583,5 тис. дес. земель місцевого значення (разом це складало 1597,8 тис. дес.).

Необхідно відмітити, що впродовж 20-х років площа орендованого селянами державного земельного майна неухильно зменшувалася. Радгоспи Цукротресту в 1924 р. здавали в оренду навколишнім селянам 48,5 % орної землі, а в 1928 р. повністю припинили здачу землі³⁸. Уккрадгоспоб'єднання припинило повністю здачу землі в оренду селянам в 1927 р.³⁹. До 1925 р. селянам перейшла частина раніше орендованої землі скасованого Держлугфонду, до 1927 р. – орендовані землі місцевого значення і переважна більшість колонізаційного фонду. Залишки колонізаційного фонду, не освоєні селянами-переселенцями, влада в 1928 р. використала для утворення нових зернових радгоспів. Все це різко скоротило можливості для оренди позаселянських земель. Орієнтовно встановити площу цих земель можна, якщо вирахувати різницю між орендованою і зданою в оренду селянам землею. Орендована площа завжди більша зданої землі, так як в її склад входить і оренда позаселянських земель. За нашими підрахунками на основі гніздових динамічних сільськогосподарських переписів, в 1927 р. селяни орендували 2953,3 тис. дес. землі, в тому числі 2096,8 тис. дес. внутрішньої селянської оренди і 856,5 тис. дес. було орендовано земель у держави. У 1929 р. ці площі становили відповідно 666,7 тис. дес. внутрішньої селянської оренди і 421 тис. державних земельних фондів⁴⁰.

Переважна більшість орендного фонду УСРР у 20-х роках розміщувалась на Півдні України (у Степу). Це наглядно демонструють дані весняних обстежень сільського господарства (табл. 2)⁴¹.

Таблиця 2.

Рік	Полісся, %	Лісостеп		Степ, %	Україна, %
		Правобережжя, %	Лівобережжя, %		
1925	1,8	4,4	7,2	86,6	100
1926	1,8	6,1	10,1	82,0	100
1927	2,4	7,3	12,2	78,1	100
1928	2,6	6,3	12,5	78,6	100
1929	3,3	7,2	14,9	74,6	100

Те, що основний орендний фонд був розміщений у Степу, пояснюється кількома причинами. Перша полягала в тому, що тут був основний масив державних земельних фондів, котрі здавалися в оренду. Інша причина переважання оренди в Степу – це відносно, у порівнянні з іншими регіонами, багатоземелля краю. Незаможні прошарки степового селянства, дуже ослаблені голодом 1921–1923 рр. і недородом 1924 р., не могли по-господарському освоїти свої земельні наділи, частіше вдавалися до здавання землі в оренду. У Лісостепу і на Поліссі, де селянські наділи були значно менші, робочих рук, в перерахунку на одиницю посівної площі, більше, голоду в 1921–1922 рр. не було, а недорід 1924 р. був слабшим, селяни тільки у випадку виняткових обставин здавали свою землю в оренду.

Головним об'єктом земельної оренди була рілля, що складала по всіх регіонах від 94,9 до 97 % орендного фонду. Певне значення мала і оренда сіножатей. Але у зв'язку з поступовим розорюванням колонізаційного фонду в Степу, перелоги якого становили основну частину орендованих селянами сіножатей, ці угіддя поступово перетворювали на рілля. Тому питома вага сіножатей в орендованому селянами фонді знизилася з 4,3 % у 1924 р. до 2,1 % у 1929 р. Садибні та інші придатні для сільського господарства угіддя займали в орендованому фонді зовсім незначну питому вагу (0,3–1,6 % від загалу)⁴².

Порівняно з дореволюційним періодом, у 20-х роках різко скоротилася кількість господарств, котрі орендували землю. У 1917 р. таких налічувалося 30,7 % від загалу, а в 1924 р. – тільки 11,9 %, у 1925 р. – 15,2 %, у 1926 р. – 22,2 %, у 1927 р. – 24 %⁴³.

Зменшення кількості селян-орендарів по всіх регіонах України пояснюється тим, що після революції землезабезпечення переважної більшості селян значно покращилося і у них відпала потреба орендувати землю. Разом з тим, у 1924–1927 рр. спостерігалось поступове збільшення питомої ваги орендарів. Це явище було викликане зростанням земельної тісноти, з одного боку, і поступовим збільшенням виробничої потужності заможної верхівки села, з іншого боку. В 1928–1929 рр., у зв'язку з різкою зміною аграрної політики більшовиків, фактичним зламом непу, кількість селян-орендарів різко зменшилася.

Відсоток господарств-здавців (орендодавців) по всіх регіонах складав: у 1917 р. – 11,5 %, у 1925 р. – 10,7 %, у 1926 р. – 13,3 %, у 1927 р. – 17,6 %⁴⁴. Динамічний ряд орендодавців свідчить, що їх відсоток, починаючи з 1926 р., перевищив показник 1917 р. Пояснюється це явище передусім тим, що в 20-х роках, на відміну від дореволюційного часу, головний контингент здавців землі становили не поміщики і сільські багатії, як було до 1917 р., а незаможні селяни. Вони здавали землю дрібнішими ділянками і чисельно їх було більше, ніж інших категорій орендодавців у 1917 р.

Для характеристики орендних відносин важливо розглянути динаміку оренди – здавання в оренду землі за посівними групами селян в % від даної групи (табл. 3)⁴⁵.

Таблиця 3.

Посівні	1924 р.		1925 р.		1926 р.		1927 р.		1928 р.		1929 р.	
	оренд. %	здають %	оренд. %	здають %	оренд. %	здають %	оренд. %	здають %	оренд. %	здають %	оренд. %	здають %
Безпосівні і з посівом до 0,09	0,8	22,1	0,4	34,4	0,8	43,1	1,2	66,5	2,2	52,9	1,9	30,0
З посівом до 1,0	1,9	6,0	1,6	6,8	1,9	16,2	2,5	29,9	2,9	22,9	2,9	11,6
1,01 – 2,0	1,8	4,8	1,8	4,6	2,4	6,5	3,3	10,0	3,9	6,1	3,3	4,5
2,01 – 3,0	2,8	4,2	3,3	3,8	3,6	5,0	5,5	6,4	4,5	4,9	4,4	3,3
3,01 – 4,0	4,3	4,4	5,2	4,1	5,4	4,9	8,3	5,7	6,6	5,0	6,5	3,4
4,01 – 6,0	7,0	4,6	8,1	3,0	8,7	5,0	12,2	6,1	10,0	5,4	10,0	4,3
6,01 – 9,0	13,0	4,5	14,1	4,2	15,3	5,5	19,5	6,4	17,7	6,6	17,3	5,8
9,03 – 15,0	23,4	3,4	15,5	3,2	28,8	4,5	32,8	5,1	31,6	5,8	27,2	5,8
15,01 і більше	39,4	1,8	48,7	1,7	54,0	2,4	56,3	2,8	53,2	3,7	35,5	4,9

Перше, що привертає увагу при аналізі таблиці 3, – це різке збільшення питомої ваги господарств-орендарів паралельно із зростанням посіву на господарство. Так, у безпосівній групі із мізерним посівом до 0,09 дес. на господарство тільки 0,4–2,2 % господарств у 1924–1929 рр. орендували землю. А в групі з посівом понад 15 дес. на двір – вже 35,5–56,3 %. У цій групі частота оренди землі в 1925 р. у 121 раз переважала аналогічний показник у групі безпосівних і з найменшим посівом на двір.

Таким чином, у 20-і роки оренда землі була більше розвинена у заможних багатопосівних господарствах. Разом з тим, дані таблиці 3 свідчать про неухильне зростання до 1928 р. питомої ваги господарств-орендарів у всіх посівних групах. Але, починаючи з 1928 р., спочатку в багато- і середньопосівних, а з 1929 р. у всіх групах спостерігалось зменшення відсотку господарств-орендарів. Це явище викликане надзвичайними заходами, впровадженими більшовиками у практику хлібозаготівель. Селян д виробників зерна не влаштовували грабіжницькі заготівельні ціни на хліб, встановлені правлячим режимом. Селянське індивідуальне господарство відгукнулося на примусові заходи при хлібозаготівлях скороченням посівних площ, насамперед на орендованих площах.

Здавцями землі (орендодавцями) у 20-х роках були здебільше безпосівні та малоопосівні господарства (табл. 3). Так, якщо в безпосівній групі і з посівом до 0,09 дес. на двір відсоток господарств – здавців коливався в різні роки від 22,1 до 66,5 %, то в групі з посівом більше 15 дес. на двір – всього 1,7–4,9 %. Починаючи з 1928 р. питома вага господарств – здавців землі почала зменшуватися.

Без сумніву, це результат зменшення попиту на землю з боку заможних груп селянства, що під тиском надзвичайних заходів почали скорочувати оренду землі. Більше того, починаючи з 1928 р., заможні багатопосівні групи селян (з посівом понад 15 дес. на двір) почали самі розширювати практику здавання в оренду землі. Це теж наслідок тиску на заможні господарства в 1928–1929 рр.

Дані весняних вибіркового опитувань доповнюють і уточнюють відомості гніздового динамічного перепису селянських господарств 1927 р. (табл. 4)⁴⁶.

Таблиця 4.

Групи господарств по вартості засобів виробництва на двір	У відсотках до загальної кількості господарств				
	Всього господарств	Орендарі в землі	Площа орендованої землі	Здавців землі	Площа зданої землі
До 200 крб.	23,7	6,6	2,5	55,7	56,4
201–1600 крб.	72,3	84,9	77,8	43,3	42,6
Понад 1600 крб.	4,0	8,5	19,7	1,0	1,0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Групи господарств по вартості засобів виробництва на двір	У відсотках до кожної групи господарств			Пересічно на одне господарство (дес.)	
	Орендарів землі	Питома вага орендованої землі у землекористуванні	Здавців землі	Орендованої землі	Зданої землі
До 200 крб.	6,8	2,9	40,9	0,91	2,53
201–1600 крб.	28,3	11,5	10,7	2,19	2,35
Понад 1600	51,2	24,7	4,5	5,63	2,43
Пересічно по всім групам	24,1	12,0	17,6	2,39	2,45

Орендарі та здавці землі (орендодавці) у таблиці 4 розміщені в групах по вартості засобів виробництва на двір. Спостерігається та ж ситуація, що і по посівних групах, – чим міцніше і заможніше господарство, тим вищий відсоток орендарів землі.

Група, що мала до 200 крб. на двір, складала 23,7 % від всіх селянських господарств, але у своєму складі мала тільки 6,6 % орендарів землі, які орендували всього 2,5 % від зданої в оренду землі. Пересічно на одне господарство з цієї групи припадало всього 0,91 дес. орендованої землі. В оренді приймало

участь тільки кожне 14-е або 15-е господарство цієї групи. Питома вага орендованої землі в їхньому землекористуванні становила мізерну величину – 2,9 %. У статистичних джерелах 20-х років ці господарства називали пролетарськими та напівпролетарськими. У літературі вони ототожнювалися з бідняцькими.

Протилежну картину ми спостерігаємо, коли аналізуємо оренду землі групою господарств з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір. Їх нараховувалося всього 4 % від загальної кількості селянських дворів, але вони становили 8,5 % орендарів землі, обіймали 19,7 % орендованого фонду, або майже кожну п'яту десятину. В орендних відносинах приймало участь кожне друге господарство цієї групи. Пересічно на один двір заможного орендаря припадало 5,63 дес. орендованої землі, тобто в 6 разів більше, ніж у протилежній групі. Питома вага орендованої землі у землекористуванні заможної групи становила 24,7 %. Потрібно зробити висновок, що земельна оренда у цій групі значною мірою мала підприємницький характер. На це вказує кількість господарств-орендарів з наймитами. Їх було 45,6 %. В той же час, пересічно невелика площа орендованої землі – всього 5,63 дес. на двір – свідчить, що підприємництво в земельній оренді не мало великого розмаху. У статистичних джерелах 20-х років такі господарства називали дрібнокапіталістичними, більшовики називали їх куркульськими, хоч цей термін некоректний.

У групі із засобами виробництва до 200 крб. на двір теж були орендарі з наймитами – 10,8 % від загалу. Але це був вимушений найм. Про це свідчать дані про питому вагу дворів цієї групи, які не мали робітників у власній сім'ї. Таких виявилось 20,7 %. Це були, без сумніву, господарства вдів-біднячок.

Господарства, які мали основних засобів виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, склали 72,3 % селянських господарств від загалу, але серед орендарів землі вони склали 84,9 %. Їх частка в орендованій землі становила 77,8 %. Отже, ці групи переважали серед орендарів. В оренді приймали участь 28,3 % господарств цієї групи. Питома вага орендованої землі в їх землекористуванні складала 11,5 %. На одне господарство цієї групи припадало пересічно 2,19 дес. орендованої землі. Незначні площі заоренованої землі свідчать, що земельна оренда в цій групі мала переважно споживчий характер, існувала для задоволення потреб власної родини. Але вони мали лишки вирощеної сільськогосподарської продукції, які реалізували на ринку. По термінології 20-х років це були дрібнотоварні (середняцькі) господарства. По показникам питомої ваги селян-орендарів (23,8 %), орендованої землі (11,5 %), середньої площі орендованої землі на одне господарство (2,19 дес.) середняки значно поступалися дрібнокапіталістичним господарствам, відповідні показники яких – 51,5 %, 24,7 %, 5,63 дес. Але оскільки дрібнотоварні селянські господарства в 18 разів по кількості переважали дрібнокапіталістичні, то вони переважали і в сукупній оренді землі. Оренда землі в середняцьких господарствах в основному базувалася на власній праці орендарів. Господарів-орендарів з наймитами серед них було 28,5 %, але абсолютна більшість з них належала до верхнього

прошарку заможних середняків, які мали засобів виробництва від 801 до 1600 крб. на двір.

Тепер розглянемо здавання землі в оренду. Питома вага групи господарств із засобами виробництва до 200 крб. на двір складала серед здавців землі 55,7 %. На другому місці стояли середняки – 43,3 %. Але якщо проаналізувати середняцьку групу, то виявиться, що левову частку здавців становили незаможні середняки з вартістю засобів виробництва на двір від 201 до 400 крб., а питома вага заможних середняків з вартістю засобів виробництва на двір від 801 до 1600 крб. уже невелика – всього 5,3 % від загальної кількості здавців землі. Ще меншою була питома вага дрібнокапіталістичних господарств – тільки 1 % здавців землі серед загалу.

Питома вага бідняцьких господарств у земельному фонді, що здавався в оренду, становила 56,4 %, середняцьких – 42,6 %, заможних – 1 %. Отже, головними здавцями землі в 20-х роках були бідняки і незаможні середняки. Причину цього явища можна встановити, коли порівняти відсоткове відношення господарств без робітника, без робочої худоби, без реманенту в різних групах селянських господарств. Так, в групі із засобами виробництва до 200 крб. на двір без робітників було 20,7 % господарств, без робочої худоби – 65,3 %, без реманенту – 82,8 %. У середняків відповідно – 6,6 %, 6,7 %, 14,4 %; у заможних – 2,5 %, 1,8 %, 2,4 %. Отже, у тих господарствах, що здавали землю в оренду, був значно більший відсоток дворів без робітників, робочої худоби, реманенту. Таким чином, основною причиною здавання землі в оренду в 20-х роках була нестача основних засобів виробництва і робочих рук у господарствах здавців.

Інше масове джерело – спеціальне дослідження Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР у 1926 р. – показало, що 82 % селян-орендодавців в УСРР здавали свої угіддя в оренду тому, що не вистачало засобів виробництва, 9 % – тому, що не вистачало робочих рук, 1 % – по причині далекоземелля, 8 % – по інших причинах⁴⁷. Це ж джерело показало, що орендували землю «по причині надлишку засобів виробництва і робочих рук у 95,9 % випадків»⁴⁸. «Орендують землю господарства, що мають надлишки робочої худоби і реманенту», – зазначав у 1927 р. сучасник з Одеської округи⁴⁹. На Донеччині в 1924 р. зустрічалися багаті селянські господарства, які орендували до сотні десятин кожне і обробляли землю за допомогою власних тракторів⁵⁰. Правда, такі великі орендарі землі – рідкісне явище в 20-і роки. Вони могли діяти тільки через підставних осіб і при підтримці зацікавлених посадовців з місцевої адміністрації. Ось і цитоване джерело – лист обуреного сількора з донецької глибинки – знак, що такі великі орендарі діяли, з точки зору тодішнього радянського законодавства, незаконно. У 20-х роках панувала дрібна земельна оренда пересічно в 2,5 дес. на одного орендаря.

У 20-х роках переважала однорічна оренда землі. Матеріали агрокореспондентської мережі Наркомзему УСРР показали, що на один рік здавали землю в 72,3 % випадків на Поліссі, в 69,5 % – в Лісостепу і в 68,8 % випадків – у Степу.

Агрокореспонденти пояснювали це явище тим, що «знесилені господарства мають намір через рік-два стати на ноги і не бажають надовго відійти від землі, здають її в оренду на короткий термін»⁵¹.

До революції грошова оренда землі поступово витісняла натуральну та інші форми оренди. Після революції, в умовах розпаду товарно-грошових відносин і знецінення карбованця, знову набула розповсюдження натуральна оренда, але з відновленням товарно-грошових відносин і стабілізацією карбованця в роки непу натуральні форми оренди почали витіснятися грошовою орендою. Якщо в 1924 р. грошова оренда складала 33,8 % орендних угод, то в 1925 р. – вже 50,2 %, а в 1927 р. – 58,2 %. Паралельно зменшувалася питома вага натуральної оренди, включаючи оренду за частину врожаю з 51,3 % в 1924 р. до 35,6 % в 1927 р. та відріткової оренди з 9,5 % в 1924 р. до 3 % орендних угод в 1927 р.⁵².

Дані гніздового динамічного сільськогосподарського перепису свідчать, що грошова оренда переважала серед заможних верств селянства. В середняцьких господарствах переважала оренда за частину врожаю та інші натуральні форми. Не зважаючи на те, що орендні ціни в 20-х роках були вдвічі нижчі, ніж до революції, і вигідніші для орендаря, середняки погоджувалися на натуральні форми оренди, оскільки мали надлишок робочої сили, але хронічно відчували брак грошей⁵³.

Оренда землі, будучи засобом, за допомогою якого встановлювалася відповідність у господарстві між земельною площею та іншими засобами виробництва, поруч з позитивним впливом на розвиток продуктивних сил сільського господарства мала і негативні сторони. Вона приводила до обтяження господарств орендарів непродуктивними витратами на виплату орендної плати, негативно впливала на обробіток ґрунту, особливо на однорічній оренді, що панувала в 20-х роках. Тому врожаї на орендованих ділянках, як свідчили агрокореспонденти Наркомзему УСРР, були значно нижчими.

Кому ж була користь від земельної оренди в 20-х роках? Оскільки основним орендарем виступав середняк, то потрібно зробити висновок, що оренда пішла на користь в основному середняцьким господарствам.

Оренда відіграла певну позитивну роль і в господарствах незаможників, оскільки сприяла поліпшенню їхнього матеріального становища, а вмілі та старанні господарі з їх середовища зуміли протягом непу підняти свої господарства до рівня середняцьких.

Оренда сприяла розвитку продуктивних сил села, оскільки вводила в господарський обіг землі, що лежали перелогом після війни та голоду 1921–1922 рр., вона пом'якшувала аграрне перенаселення, поглинаючи зайві робочі руки.

Радянське законодавство обмежувало розмір оренди, забороняло суборенду, карало за кабальні форми орендних угод. Тому є численні свідчення у пресі 20-х років, документи комнезамів, скарги орендарів у земельні органи. Оренда була обмежена.

Орендний фонд складав всього 10 % від загального землекористування селянства УСРР в 20-і роки. Приблизно одну п'яту частину цього фонду орендували так звані дрібнокапіталістичні (заможні) господарства. В абсолютних цифрах це складало приблизно 600 тис. дес. землі, що становило не більше 2 % сільськогосподарських угідь, якими користувалися селяни. То про яке розземелювання на цій базі може йти мова у доколгоспному селі?

З початком примусової суцільної колективізації оренда стала зайвою. 6 квітня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці і індивідуальних господарств у районах суцільної колективізації»⁵⁴. Оренда землі в УСРР припинялася.

¹ Азизян А., Великевич І. Арендные отношения в советской деревне. – М., Л., 1928; Сосновий С.М. Оренда землі на Україні. – Харків, 1926; Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Харків, 1927; Тихомиров О. До справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі // Землеустрійник України. – Харків, 1926. – № 10–11. – С.17–35; Шпак С.Е. Аренда земли в Харьковском округе. – Харьков, 1927 та ін.

² Мигаль Б.К. Аренда государственных земельных фондов трудящимся крестьянством Украинской ССР в 1922–1930 гг. // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1990. – Вып.35. – С.58, 62–63.

³ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – К., 1995; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.161–387; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Серія «Україна крізь віки». – К., 1999. – С.7–139.

⁴ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.268.

⁵ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000. – С.39–55.

⁶ Там само. – С.42.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С.43–46.

⁹ Історія українського селянства: В 2 т. – Т.2. – К., 2006. – С.27.

¹⁰ Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси, 2005; Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.52.

¹¹ Калиниченко В.В. Результаты перераспределения земельного фонда УССР (1917–1929) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1990. – Вып.35. – С.19–25.

¹² Запорізький обласний державний архів. – Ф. Р-673. – Оп.1. – Спр.927. – Арк.211–271.

¹³ Шумило Г. Економія та організація сільського господарства. – Харків, 1927. – С.29. (Пише про 4 млн. дес. землі орендного фонду до революції, але посилання на джерело відсутнє); Народний комісаріат земельних справ УСРР. Матеріали у справі землевпорядження, передачі лісів селянству та стану державних лісів. До III сесії ВУЦВК'у 9-го з'їзду Рад. – Харків, 1926. – С.9. (Користуються даними ЦСУ УСРР, згідно з якими в 1914 р. оренда площа складала 4,5 млн. дес.); ЦДАГО України. – Ф.1. –

- Оп.1. – Спр.223. – Арк.111 (У довідці вказано, що, згідно матеріалів обстеження, проведеного за вказівкою ЦК КП(б)У напередодні Х з'їзду КП(б)У (в 1927 р.), селянство України до революції орендувало 4870 тис. дес. землі); *Сосновий С.М.* Оренда землі на Україні. – Харків, 1926. – С.9, 52 (Вказує, що до революції українське селянство орендувало, по даним дослідників 20-х років, від 4,5 до 4,9 млн. дес. землі); *Сухов А.А.* Экономическая география Украины. – Харьков, 1924. – С.35. (Називає цифру 6 млн. дес. орендованої до революції (в 1917 р.) землі); *Гуревич М.Б.* Питання сучасного селянського господарства України. – Харків, 1927. – С.96, 172 (Вказує, що селянство України в 1917 р. орендувало 6193,8 тис. дес.).
- ¹⁴ Підраховано автором на основі: Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р. // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1931. – № 198. – С.1–135.
- ¹⁵ *Якиманский В.А.* К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 г. – Харьков, 1924. – С.23.
- ¹⁶ Съезды Советов СССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сборник документов. 1917–1936 гг. – Т.1. – М., 1959. – С.167–176.
- ¹⁷ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.321.
- ¹⁸ ЗУ УСРР. – 1922. – Ст.388.
- ¹⁹ ЗУ УСРР. – 1922. – Ст.388, 750.
- ²⁰ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.3. – К., 1979. – С.155–156.
- ²¹ СУ РСФСР. – 1925. – Ст.248.
- ²² ЗУ УСРР. – 1927. – Ст.180.
- ²³ ЗУ УСРР. – 1928. – Ст.127.
- ²⁴ Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. – М., 1954. – С.296.
- ²⁵ Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1924. – № 38; 1925. – № 59; 1926. – № 86; 1927. – № 94; 1928. – № 130; 1929. – №160; 1930. – №191.
- ²⁶ *Тихомиров О.* До справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі // Землеустрійник України. – Харків, 1926. – № 10–11. – С.21.
- ²⁷ *Яковецкий В.Н.* Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма. – М., 1964. – С.244.
- ²⁸ *Тихомиров О.* – Вказ. праця. – С.21.
- ²⁹ *Сосновий С.М.* Аренда земли на Украине в 1923–1926 гг.: По материалам НК РКИ и ПСУ УССР // На аграрном фронте. – М., 1921. – № 8–9. – С.213.
- ³⁰ *Гуревич М.Б.* Питання сучасного селянського господарства України. – Харків, 1927. – С.96–104, 146.
- ³¹ Див., наприклад: *Азизян А., Великевич И.* Арендные отношения в советской деревне. – М., Л., 1928. – С.24–29.
- ³² *Сосновий С.М.* Оренда землі на Україні. – Харків, 1926. – С.21; *Шумило Г.* Економія та організація сільського господарства. – Харків, 1927. – С.92; *Тихомиров О.* До

- справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі // Землеустрійник України. – Харків, 1926. – № 10–11. – С.23.
- ³³ Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – № 184; Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 23.
- ³⁴ Підраховано автором на основі: Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 11 (Вказана дореволюційна площа селянського землекористування); НКЗС УСРР. Порадник сільського господаря. – Харків, 1928 (Вказана площа сільськогосподарських угідь в користуванні селян в 1927 р.); Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р. // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1931. – № 198. – С. 1–135 (Підрахована автором площа орендованих селянами земель в 1917 р.); Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – № 184; Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С.23 (Підрахована автором площа орендованих земель в 1927 р.).
- ³⁵ Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік: До IX Всеукраїнського з'їзду Рад. – Харків, 1925. – С.101.
- ³⁶ Матеріали по вопросу о разграничении госимуществ на республиканские и местные (Доклад бюджетно-финансовой секции Укргосплана). – Харьков, 1924. – С.4–5.
- ³⁷ НКЗС УСРР. Допомога радянської влади сільському господарству за останні роки. – Харків, 1927. – С.39.
- ³⁸ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В.Я.Чубаря та А.Г.Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. – Харків, 1928. –С.45.
- ³⁹ НКЗС УСРР. Допомога радянської влади сільському господарству за останні роки. – Харків, 1927. – С.135.
- ⁴⁰ Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – № 184; Сдвиги в сільському господарстві СРСР между XV и XVI партийными съездами: Статистические сведения по сільському господарству за 1927–1930 гг. – М., Л., 1931.
- ⁴¹ Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1926. – № 86; 1927. – № 94; 1928. – № 130; 1929. – № 160; 1930. – № 191.
- ⁴² Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1926. – №86; 1927. – №94; 1928. – № 130; 1929. – № 160; 1930. – № 191.
- ⁴³ Підраховано автором на основі: Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С.22; Україна: Стат. щорічник. 1929. – Харків, 1929. – С.130.
- ⁴⁴ Підраховано автором на основі: Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С.22; Україна: Стат. щорічник. – 1929. – Харків, 1929. – С.130.

-
- ⁴⁵ Таблиця складена автором на основі вибіркових весняних обстежень сільського господарства: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1925. – № 59; 1926. – № 86; 1927. – № 94; 1928. – № 130; 1929. – № 160; 1930. – № 191.
- ⁴⁶ Таблиця складена автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – № 184.
- ⁴⁷ К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства (Материалы исследования НК РКИ СССР). – М., Л., 1928. – С.47.
- ⁴⁸ Там само. – С.48.
- ⁴⁹ *Вайдрах А.М.* Основные черты экономики Одессы и Одесского округа. – Одесса, 1927. – С.140.
- ⁵⁰ *М. Л.* Оренда землі і наша орендна політика // Вісті ВУЦВК. – Харків, 1924. – 25 вересня.
- ⁵¹ НКЗС УСРР. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству та стану державних лісів. – Харків, 1926. – С. 12.
- ⁵² Підраховано автором на основі: Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1925. – № 59; 1926. – № 86; 1928. – № 130.
- ⁵³ Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – № 184.
- ⁵⁴ ЗУ УСРР. 1930. – Ст.108.